

'Abbāsiler Döneminde Mekke'de Meydana Gelen Sel Baskınları

HACİ ATAŞ

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology, Türkiye

haciatas@osmaniye.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9276-2966>

Öz

İnsanları çaresiz bırakan doğal afetlerden biri de şiddetli yağışlar neticesinde ortaya çıkan ve yıkıcı sonuçlar doğurabilen sel felaketleridir. Kâbe'ye ev sahipliği yapan, hac ve umre ibadetlerinin merkezi olan Mekke, tarihinde pek çok sel baskınına maruz kalmıştır. Dar bir vadide yer alması, iklimi ve düzensiz yağış alan bir bölgede yer alması gibi nedenlerle Mekke, sık sık sel felaketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Doğal olarak Kâbe de bu sel felaketlerinden etkilenmiş, bu durum, zaman zaman kutsal mabedin hasar görmesine veya yıkılmasına yol açmıştır. Bu sellerden, Mekke halkının yanında hac ve umre için buraya gelen misafirler de etkilenmiş; söz konusu afetlerde kimisi evini, kimisi binek hayvanını, kimisi de canını kaybetmiştir. Sel sularının yol açtığı zararlardan korunmak için çeşitli tedbirler alınmış, ancak bu tedbirler, şehri ve Kâbe'yi korumak için yeterli olmamıştır. Bu çalışmada, 'Abbāsiler zamanında Mekke'de meydana gelen sel felaketleri ele alınmıştır. Bu seller kronolojik olarak sıralanmış, sellerin nedenleri, yol açtığı hasarlar, can kayıpları ve bu felaket karşısında alınan tedbirler üzerinde birtakım tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mekke, Sel Felaketi, 'Abbāsiler.

Floods in Mecca During the 'Abbāsīd Period

Abstract

One of the natural disasters that leaves people helpless is flood disasters that occur as a result of heavy rains and can have devastating consequences. Mecca, home to the Ka'ba and the center of pilgrimage and 'Umra, has been exposed to many floods in its history. Mecca, located in a narrow valley with erratic rainfall, has suffered many floods, has frequently affected by flood disasters. Naturally, the Ka'ba was also affected by these floods, which occasionally led to the damage or destruction of the holy temple. In addition to the Meccan people, the guests who came here for Hajj and Umrah were also damaged by these floods. In these disasters, some lost their homes, some lost their mounts and some lost their lives. Various measures were taken to protect against the damages caused by flood waters, but these measures were not enough to protect the city and the Ka'ba. This study discusses the flood disasters in Mecca during the 'Abbāsīd period. These floods are listed chronologically, some determinations and evaluations are made on the causes of the floods, the damages they caused, the loss of life and the measures taken against this disaster.

Keywords: Islamic History, Mecca, Flood Disaster, 'Abbāsīds.

Giriş

Hicaz Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri olan Mekke'yi Kur'an, "Ekin bitmez bir vadi"¹ olarak tanımlamıştır. Şehir, iklim ve toprak yapısı bakımından iskana uygun olmayan bir vadiye kurulmuştur. Mekke'nin yerleşim yeri olarak seçilip planlanmasında en önemli etken şehrin merkezindeki Kâbe'dir.² Mekke, doğudan Ebū Kubeys, batıdan Ku'aykî'ân, güneybatıdan Şevr, kuzeydoğudan ise Nür ve Şebîr dağlarıyla kuşatılmış bir vadiye yer almaktadır. Sel sularının taşıdığı topraklardan oluşan bu vadiye "Baṭnu Mekke" denilirken, şehrin ortasında bulunan Kâbe'nin yer aldığı çukur alana Baṭṭā'u Mekke (sel yatağındaki kumluk) denilmektedir.³

Mekke'de, yazları şiddetli sıcak, kışları ise ılıman geçen çöl iklimi yaşanmaktadır. Yıl içinde şehre düşen yağış miktarı oldukça az ve düzensizdir. Uzun aralıklarla, ani ve şiddetli yağın yağmur, şehirde sık sık sellerin yaşanmasına neden olmaktadır.⁴ Mekke'de herhangi bir akarsu veya su yatağının bulunmaması, bitki örtüsünün, dikenli bodur ağaç ve çalılklardan oluşması; mevcut bitki örtüsünün cılız ve seyrek olmasından dolayı toprak, güneşin kavurucu etkisine maruz kalmakta; bu durum da Mekke'de sel felaketlerine zemin hazırlamaktadır.⁵

Yüksek sıcaklıktaki güneş ışınlarına maruz kalarak sertleşen toprağa yağmur yağdığında, bu toprak yağmur sularını hızlıca içine çekemez. Dolayısıyla, Mekke yağış aldığında toprağın içine çekemediği bu yağmur suları vadiye doğru hızlıca akarak şehrin sokak ve caddelerini doldurmaktadır. Sokakları dolduran bu sular Mescid-i Hārām'a kadar ilerleyerek burada sel felaketine neden olmaktadır. Vadinin alçak kesiminde bulunan yerleşim yerleri sel sularından daha fazla etkilenmekte, bu seller çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine, hayvanların telef olmasına, ev ve iş yerlerinin zarar görmesine yol açmaktadır.⁶ Hac ve Umre mevsimlerine denk gelen sel felaketlerinde can ve mal kayıpları ürkütücü boyutlara ulaşabilmektedir.

¹ 14/İbrāhîm: 37.

² Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 9-11; Ercan Cengiz, "Cahiliye Döneminden Emevilerin Sonuna Kadar Mekke'de Sel Baskınları," 486.

³ Muḥammed İbn Ḥavkāl, *10. Asırda İslam Coğrafyası (Sūretü'l-Ard)*, 37-39; N. Bozkurt-M. Sabri Küçükaşçı, "Mekke," *DİA*, 28:555; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 486.

⁴ Ḥammāde 'Uveys 'Alî, "es-Suyül fi Mekketi-l-Mukerreme fi 'Aşril-Memlûkî ve Āsāruhā el-İctimā'iyye ve'd-Dîniyye ve'l-İktisādiyye," 201-2; Bozkurt-Küçükaşçı, "Mekke," *DİA*, 28:572; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 486.

⁵ 'Alî, "es-Suyül fi Mekketi-l-Mukerreme," 203; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 486.

⁶ Ebu'l-Ḥasen el-Belāzurî, *Futūḥu'l-Buldān*, 61; 'Alî, "es-Suyül fi Mekketi-l-Mukerreme," 203-5; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 486.

Mekke'de meydana gelen sel felaketlerini, doğrudan veya dolaylı olarak ele alan birçok kaynaktan söz edilebilir. Mekke'nin tarihi söz konusu olduğunda Ebû'l-Velîd el-Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]) *Aḥbâru Mekke ve mâ Cā'e fihâ mine'l-Āṣār* ve Ebû 'Abdillâh el-Fâkihî'nin (ö. 278/891-92 [?]) *Aḥbâru Mekke fi Qadîmi'd-Dehr ve Ḥadîsih* isimli çalışmaları akla gelen ilk eserlerdir. Bu iki eserin yanında, Taḳıyyuddîn el-Fâsî'nin (ö. 832/1429) *Şifâ'u'l-Ġarâm bi-Aḥbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm*'ı da Mekke Tarihi'ni çalışmak isteyenler için vazgeçilmez eserlerden biridir. Ebû'l-Ḥasen Aḥmed b. Yahyâ el-Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Futūḥu'l-Buldân ve Ensâbu'l-Eşraf* isimli eserleri ile Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî'nin (ö. 310/923) *Tārîḥu'l-Umem ve'l-Mulûk* isimli eserleri, İbnu'd-Ḍiyâ' el-Mekkî'nin (ö. 854/1450), *Tārîḥu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Ḥarâm*'ı ile Ḥasan el-Uceymî'nin (ö. 1113/1702) *Tārîḥu Mekke ve'l-Medîne ve Beyti'l-Makdis* isimli eserleri de Mekke tarihine ışık tutan kaynaklar arasında zikredilebilir.

Yukarıda zikredilen klasik kaynakların yanında Eyüp Sabri Paşa'nın (ö. 1308/1890), Ḥaremeyn tarihini kaleme aldığı ve alanında ilk Türkçe eser olarak kabul edilen *Mir'ātu'l-Ḥaremeyn*, konuya ilgi duyanların başvurması gereken önemli bir eserdir. Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medîne Tarihi* de başvurulması gereken diğer bir önemli çalışmadır. Ercan Cengiz'in, *Câhiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar Mekke'de Sel Baskınları* isimli makalesi konuyla ilgili yapılmış çalışmalardan biridir. Burak Gani Erol'un *Mekke'de Memlûkler Devleti Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları* ve Zeki Tekin'in *Mekke Sel Baskınları ve Suyollarının Tamiri (Osmanlı Dönemi)* isimli makaleleri de konuyla ilgilenen araştırmacılara yol gösterecektir.

Mekke'de Meydana Gelen Sel Felaketleri

Eyüp Sabri Paşa'nın bildirdiğine göre Mekke'de, her on senede veya on iki senede bir korkunç sel felaketleri yaşanmıştır. Bu yıkıcı sellerin akabinde geniş bir bereket ve bolluğun geldiğini aktaran Eyüp Sabri Paşa bunu, çekilen acı ve ızdıraba karşı Allah'ın bir lütfu olarak görmüştür.⁷

Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği rakam her ne kadar abartılı görünse de Mekke'de tarih boyunca çok sayıda sel felaketi yaşandığı söylenebilir. Cahiliye döneminden Emevîlerin sonuna kadarki zaman zarfında Mekke'de meydana gelen sel baskınları Ercan Cengiz tarafından çalışıldığı için, bu çalışma 'Abbâsiler dönemini kapsamaktadır.

⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ātu'l-Ḥaremeyn*, 2:782.

1. ‘Abbāsiler Döneminde Mekke’de Meydana Gelen Sel Felaketleri

‘Abbāsiler döneminde meydana gelen seller hakkında kaynakların ayrıntıya yer vermediği, bu konuda kısa bilgilerle yetindiği görülmüştür. Yaklaşık yirmi sel felaketi yaşanmasına rağmen üzerinde fazla durulmamasını, Mekke’de sık sık yaşanan sellere karşı bir alışkanlık durumunun oluşmasına bağlıyoruz. Sadece bunlar arasında bazıları büyüklük ve etkisine bağlı olarak isimlendirilmiş, bazıları ise kronik anlatımlar esnasında yıl bazlı zikredilmiştir. Bahse konu bu selleri oluş sırasına göre şöyle listeleyebiliriz:

1.1. Seylu’l-Lebīrī: ‘Abbāsiler döneminde Mekke’de meydana gelen ilk sel felaketi Lebīrī Seli’dir.⁸ Bu ismin verilmiş nedeni belirtilmemiş; müellifin başka bir kaynağında ise, aynı sel “Seylu’l-Emīrī”⁹ olarak zikredilmiştir. Fākihī’de geçen rivayete göre ise bu selin adı “Seylu’l-Leyberī”dir.¹⁰ 160/776-77 yılı Muharrem ayında, Halife Mehdī döneminde (hs. 159-169/775-785) yaşanan selde, sular Mescid-i Hārām’a kadar ilerlemiştir.¹¹ Adı ve tarihi dışında kaynaklarda yeterince bilgi bulamadığımız selin, yıkıcı boyutlara ulaşmadığı için yeterince dikkate alınmadığını tahmin ediyoruz.

1.2. Bazı kaynaklar, 184/800-801 yılında Mekke’de meydana gelen büyük bir selden bahsetmiş; ancak, selin adı ve yol açtığı hasar konusunda detay verilmemiştir. Selin meydana geldiği dönem Mekke valisi Hammād el-Berberī, halife ise Hārūn er-Reşīd’dir (hs. 170-194/786-809). Sel, insanları ve eşyalarını sürüklemiş; Mekke Vadisi selin etkisiyle sularla dolmuştur.¹² El-Mekkī’de geçen bir aktarıma göre bu sel, “Seylu’l-Muḥabbil” olarak isimlendirilmiştir.¹³ Halifenin Mekke valisine, Mescid-i Hārām’ın temizlenmesi ve onarımı, ayrıca selden zarar görenlerin hasarlarının tazmini için bir miktar ödenek gönderdiği rivayet edilmiştir.¹⁴

El-Fākihī’de geçen bir rivayete göre, adı geçen sel felaketinden sonra insanların bedenlerinde ve dillerinde birtakım arızalar oluşmuş; bazı insanlar konuşma bozukluğu yaşamıştır.¹⁵ El-Fāsī ise, el-Fākihī’nin bu seli, yaklaşık bir asır önce, hicri 84 yılında yaşanan ve adına “Seylu’l-Muḥabbil”

⁸ Taqıyyuddīn el-Fāsī, *el-‘İkdu’s-Şemīn fī Tārīhi’l-Beledi’l-Emin*, 1:356.

⁹ Taqıyyuddīn el-Fāsī, *Şifā’u’l-Ġarām bi-Aḥbāri’l-Beledi’l-Ġarām*, 2:319.

¹⁰ Ebū ‘Abdillāh el-Fākihī, *Aḥbāru Mekke fī Qadimi’d-Dehr ve Ḥadişih*, 3:84.

¹¹ el-Fākihī, *Aḥbāru Mekke*, 3:84.

¹² Ebū’l-Velīd el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke ve mā Cā’e fihā mine’l-Āsār*, 2:170; el-Fāsī, *Şifā’u’l-Ġarām*, 2:317; ‘Abdullāh b. Muḥammed el-Mekkī, *İfādetu’l-Enām bi Zikri Aḥbāri’l-Beled*, 2:402.

¹³ el-Mekkī, *İfādetu’l-Enām*, 2:402.

¹⁴ el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke*, 2:250.

¹⁵ el-Fākihī, *Aḥbāru Mekke*, 3:84.

denen sel ile karıştırmış olabileceğini ifade etmiştir.¹⁶ Eyüp Sabri Paşa da hicri 184 yılındaki selden “Seylu’l-Muḥabbil” olarak bahsetmiş ancak o, insanların yaşadığı hastalıktan bahsetmemiştir. O, 184/800 yılında yaşanan selde, suların Mescid-i Ḥarām’ın içine kadar girerek büyük oranda hasara yol açtığını aktarmış; selde, çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini ve birçok evin yıkıldığını bildirmiştir.¹⁷ Kanaatimizce Eyüp Sabri Paşa, hicri 84 yılında yaşanan ve kaynaklarda “Seylu’l-Muḥabbil” olarak zikredilen sel ile hicri 184 yılında yaşanan seli karıştırmış olmalıdır. Bu yüzden, bir karışıklığa meydan vermemek adına bu sele belirli bir isim verilmemiştir.

1.3. İbn Ḥanẓale Seli: Bu sel, 202/817-18 yılında Şevvâl ayında meydana gelmiştir. Halife Me’mûn döneminde (hs. 198-218/813-833) meydana gelen ve umre sezonuna denk gelen sel, şehirde büyük bir hasara yol açmıştır. Mescid-i Ḥarām’a kadar ilerleyen suların, daha önceki bazı sellerde olduğu gibi Maḳām-ı İbrâhîm’i yerinden sökmesinden korkulmuş; bu sebeple Maḳām, yerinden çıkarılarak yüksek bir yere nakledilmiştir. Nitekim korkulan olmuş, Mescid-i Ḥarām selde büyük hasar almış; birçok hane yıkılmış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Selin meydana geldiği yıl Mekke valisinin ismi İbn Ḥanẓale olduğundan, mezkur sel bu valinin ismiyle anılmıştır.¹⁸

Çok sayıda insanın hayatını kaybettiği, birçok evin ve dükkanın yıkıldığı sel felaketinde, yaraların sarılması ve şehrin çamurlardan temizlenmesi için halifenin Mekke’ye, muazzam miktarda bir yardım gönderdiği rivayet edilmiştir.¹⁹

1.4. İbn Ḥanẓale selinden altı yıl sonra 208/823-24 yılında büyük bir sel felaketi daha yaşanmış; el-Ezrakî bu selin İbn Ḥanẓale Seli’nden daha büyük ve yıkıcı olduğunu söylemiştir.²⁰ Şevvâl ayında meydana gelen sel, insanların beklemediği bir anda ortaya çıkarak onları tedbirsiz yakalamıştır. Sidra ve Minâ tarafından gelen sular birleşerek bentleri yıkmış, Mescid-i Ḥarām’a doğru ilerleyerek onu da tahrip etmiştir. Ḥacerulesved’e kadar yükselen sular, onu yerinden sökmek üzereyken Ḥacerulesved başka yere taşınmıştır. Çarşı ve pazardaki tablalar ve oturaklar sel suları tarafından sürüklenerek vadide birikmiş; bunlar, vadide büyük bir çamur ve moloz yığını oluşturmuştur. Vadiye bakan evler ve iş

¹⁶ el-Fâsî, *Şifâ’u’l-Ġarām*, 2:318.

¹⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ātu’l-Ḥaremeyn*, 2:788.

¹⁸ el-Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 2:170; el-Fâsî, *Şifâ’u’l-Ġarām*, 2:317-18; el-Mekkî, *İfâdetu’l-Enâm*, 2:403; Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ātu’l-Ḥaremeyn*, 2:788.

¹⁹ el-Fâsî, *Şifâ’u’l-Ġarām*, 2:317.

²⁰ el-Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 2:170.

yerleri yıkılmış, yıkıntılar altında kalan çok sayıda insan ve hayvan ölmüştür.²¹

Umre yapmak amacıyla Horasan bölgesinden gelen insanlar, Mekke halkıyla beraber Mescid-i Harâm'da biriken çamurları ve molozları elleriyle temizlemeye çalışmıştır. Gece gündüz devam eden bu çabaya kadınlar da dâhil edilerek selin etkisinden kurtulmak için yoğun bir çaba sarf edilmiştir. Halife Me'mûn, seldeki hasarın giderilmesi için Mekke'ye büyük miktarda mal göndermiştir.²²

1.5. Mekke, 225/839 yılında bir kez daha sele maruz kalmıştır. Ancak bu selde, kaynaklara yansıyan bir hasar tespit edilememiş, sel suları bu defa taşkın veya felakete neden olmamış; aksine, zezem suyuna karışarak bu suda bir artış yaşanmasına neden olmuştur.²³

1.6. Mekke şehrini etkileyen sel felaketlerinden biri de 253/867 yılında vuku bulmuştur. Sel suları Mescid-i Harâm'a kadar ilerleyerek Hacerulesved'e kadar yükselmiştir. Sel, vadide yer alan bazı evlerin duvarlarını yıkmış, insanların eşyalarını sürüklemiştir. Kaynaklara yansıyan herhangi bir can kaybı tespit edilememiştir. Mekke valisi İ'sâ b. Muhammed el-Mahzûmî, Mescid-i Harâm'da biriken çamur ve eşyaların süpürülmesi için görevliler ihdas etmiştir.²⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu sel, sadece maddi hasara yol açmış, can kaybı yaşanmamıştır.

1.7. Kaynaklar, 262/875 yılında Mekke'de yaşanan bir sel baskınından daha bahsetmiştir. Bu sel, Mescid-i Harâm'ın zeminine dökülen çakıl taşlarını sürüklemiş;²⁵ bunun dışında herhangi bir hasara veya can kaybına yol açtığına dair bir aktarım tespit edilmemiştir.

1.8. Mekke, 263/876 yılında meydana gelen bir sele daha maruz kalmış; ancak, yol açtığı hasarla alakalı detaylı bir açıklamaya yer verilmemiştir. Sel sularının Mescid-i Harâm'a kadar ilerlediği ve ona zarar verdiği²⁶ yönünde kısa bir bilgiye yer veren Fayşal 'Abdullâh Benî Hamed, bunun dışında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu kısa bilgi, selin yıkıcı bir hasara yol açmadığı şeklinde yorumlanabilir.

²¹ el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 2:170; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, 2:788-89.

²² el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 2:170-171; el-Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, 3:84.

²³ Fayşal 'Abdullâh Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ 'alâ Medîneti Mekke el-Mukerreme," 113.

²⁴ el-Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, 3:85; 'Abdulkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dureru'l-Ferâ'idî'l-Munazzama fî Ahbâri'l-Hâc*, 1:310; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtu'l-Haremeyn*, 2:789.

²⁵ el-Fâsî, *el-'İkdu's-Şemin*, 1:62; el-Cezîrî, *Dureru'l-Ferâ'idî'l-Munazzama*, 1:312.

²⁶ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 114.

1.9. Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥuseyn el-Mes'ūdī'nin rivayetine göre 279/892 yılında Mekke'de, haberi Bağdat'a kadar ulaşan büyük bir sel baskını yaşanmıştır. Selde, Mescid-i Ḥarām'ın dört tarafının tamamen sulara gömüldüğü ve zemzem kuyusunun sel suları ile taşıdığı; bu yüzden zemzem suyunun tatlılaştığı²⁷ bildirilmiştir. El-Fāsī zemzem suyundaki değişikliği, “Şimdiye kadar Mekke'de görülen en tatlı su”²⁸ şeklinde ifade etmiştir. El-Cezīrī de zemzem suyundaki değişimi ifade etmek için, “Zemzem suyu öylesine tatlılaşmıştı ki, Mekke halkı şimdiye kadar böylesine tatlı bir su içmemiştir!”²⁹ demiştir.

1.10. Düzensiz ve kıt bir yağış yoğunluğuna sahip Mekke'ye, 280/893 yılında bol miktarda yağmur yağmıştır. Şehre düşen yağmur miktarı öylesine fazla olmuştur ki, yıkıcı etkisi olmayan bir sele de yol açmış; bu sular zemzem kuyularına dolarak zemzem suyunun miktarını artırmış ve onu tatlılaştırmıştır.³⁰ Dolayısıyla bu sel, herhangi bir hasara ve can kaybına yol açmamış; bilakis, zemzem suyunun miktarını ve lezzetini artırarak bolluk ve berekete yol açmıştır.

Eyüp Sabri Paşa, Mekke'de yaşanan seller hakkında kaynakların 434 sene kadar bilgi aktarmadığını; ancak, bunlardan yedi sekizinin oldukça şiddetli olduğunu, Ḥarem-i Şerīf'e sürüklediği çamur, hayvan kemikleri ve eşyadan dolayı Mescid-i Ḥarām'ın dağa döndüğünü; Mekke ahalisinin bunları temizleyip nakletmek, zarar gören ev ve iş yerlerini tamir etmek için epeyce zahmet çektiğini söylemiştir.³¹ Bizim tespitimize göre Mekke'de yaşanan ve kayıtlara geçen iki sel arasındaki süre yaklaşık 250 yıldır. Her 10-15 yılda bir sel felaketine maruz kalan bir şehrin bu kadar uzun bir süre bu felaketle karşılaşmaması ihtimal dışı görünmektedir. Yaklaşık 250 yıl boyunca şehirde meydana gelen sellerin kayıtlara yansımaması artık bu felaketin insanlar tarafından kanıksandığı veya kalıcı bir hasara yol açmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

1.11. Yukarıda da ifade edildiği gibi kayıtlara geçen bir önceki sel 280/893 yılında yaşanmış; bahsi geçen selden yaklaşık 250 yıl sonra (528/1134) Mekke, bir kez daha sel felaketine maruz kalmıştır. Şubat ayında başlayan yağmur, yedi gün boyunca etkisini sürdürerek sele

²⁷ Ebū'l-Ḥasen el-Mes'ūdī, *Murūcu'z-Zeheb ve Me'ādinu'l-Cevher*, 4:215.

²⁸ el-Fāsī, *el-'İkdu's-Şemin*, 1:356.

²⁹ el-Cezīrī, *Dureru'l-Ferā'idī'l-Munazzama*, 1:314.

³⁰ el-Cezīrī, *Dureru'l-Ferā'idī'l-Munazzama*, 1:314; Benī Ḥamed, “es-Suyül ve Āşāruhā,” 115.

³¹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ātu'l-Ḥaremeyn*, 2:789.

dönüşmüş; çok sayıda ev ve dükkan yıkılmış, yıkılan binaların altına kalan insanlardan bazıları hayatını kaybetmiştir.³²

1.12. Mekke'de 549/1154 yılında yaşanan selde, İbrâhîm vadisi sel sularının altında kalmış ve bu selde yumurta büyüklüğünde dolu yağmıştır. El-Cezîrî, bahsi geçen selin 547/1153 yılında meydana geldiğini aktarmıştır.³³

1.13. Mekke'de, 553/1158 yılında meydana gelen selde ayrıntıya yer verilmemiş; sadece, "Sel sularının Mescid-i Harâm'a kadar girdiği ve ona zarar verdiği" bildirilmiştir.³⁴

1.14. Mekke, 557/1161 yılında başka bir sel baskınına maruz kalmış; şehre, Benî Şeybe Kapısı'ndan giren sel suları, Dâru'l-İmâre'ye girmiştir.³⁵ El-Fâsî, "Sel sularının ilk defa Dâru'l-İmâre'ye girdiğini ve daha önce hiçbir selin buraya giremediğini"³⁶ aktarmış, bunun dışında başka ayrıntı vermemiştir.

1.15. Mekke'yi etkileyen diğer sel 569/1173 yılında yaşanmıştır.³⁷ Bir önceki selde olduğu gibi sular, Benî Şeybe kapısından girerek şehre ve Kâbe'ye zarar vermiştir. Ancak bu sel hakkında da "Şimdiye kadar Benî Şeybe Kapısı'ndan giren en etkili sel olduğu"³⁸ dışında başka bir ayrıntı verilmemiştir.

1.16. Mekke, 570/1174 yılında meydana gelen bir selden daha etkilenmiş ve Vâdî-i İbrâhîm beş defa sel suları ile dolmuştur.³⁹

1.17. Mekke'ye, 590/1193 yılında bol miktarda yağın yağmur sele dönüşmüştür. Bir önceki selde olduğu gibi Vâdî-i İbrâhîm'i beş defa sel suları basmıştır.⁴⁰ Bu bilginin dışında başka bir ayrıntı verilmemiştir. Bu dönemde, arka arkaya yaşandığı söylenen sel felaketlerinin benzer ifadelerle aktarılması ve bunlar hakkında ayrıntı verilmemesi bu sel felaketlerinin birbirleriyle karıştırılma ihtimalini akla getirmektedir.

1.18. Sel suları 593/1196 yılında, Şafer ayının sekizinci günü Mekke'yi bir kez daha etkisi altına almıştır. Kâbe'ye kadar ilerleyen sular, İbrâhîm Kapısı'nın iki direğinden birini yerinden sökerek sürüklemiş; Kâbe

³² el-Fâsî, *el-İkdu's-Şemîn*, 1:356; Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 115.

³³ Bkz. el-Fâsî, *el-İkdu's-Şemîn*, 1:356; el-Cezîrî, *Dureru'l-Ferâ'idî'l-Munazzama*, 1:353.

³⁴ Bkz. Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 115.

³⁵ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 115.

³⁶ el-Fâsî, *el-İkdu's-Şemîn*, 5:440.

³⁷ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 115.

³⁸ el-Fâsî, *el-İkdu's-Şemîn*, 1:356.

³⁹ el-Cezîrî, *Dureru'l-Ferâ'idî'l-Munazzama*, 1:358; Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 116.

⁴⁰ el-Fâsî, *el-İkdu's-Şemîn*, 1:357; el-Cezîrî, *Dureru'l-Ferâ'idî'l-Munazzama*, 1:362.

minberini ve basamaklarını da yerinden sökmüştür.⁴¹ Sel suları Kâbe'nin etrafını tamamen sardığında insanlar Beytullâh'ı, yüzerek tavaf etmek zorunda kalmıştır.⁴²

1.19. Mekke, 620/1223 yılı Zilka'de ayının ortasında bir sel felaketiyle daha karşı karşıya kalmıştır. Sel suları Kâbe'yi tehdit etmiş ancak bu defa Beytullâh'ın içine girememiştir.⁴³ Dolayısıyla bu selin, sınırlı boyutta bir hasarla atlatıldığı söylenebilir.

1.20. 'Abbâsî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde meydana gelen ve kayıtlara yansıyan son sel felaketi 651/1253 yılında vuku bulmuştur. El-Fâsî, sadece selin meydana geldiği tarihi aktarmış ve onu, "Büyük bir sel" olarak tarif etmiştir.⁴⁴

2. Sel Sularını Engellemeye Yönelik Alınan Tedbirler

Mekke'de meydana gelen sellerden en fazla etkilenen yapı Kâbe olduğu için yöneticiler, sık sık tekrarlanan bu felakete karşı duyarsız kalmamışlardır. Mağâm-ı İbrâhîm, Ummu Nehşel Seli'nden (17/638) sonra yerinden çıkarak sürüklenmiş; Hz. Ömer (hs. 13-24/634-644), bundan sonraki sel sularından etkilenmemesi için Mağâm'ın yerini eskisinden daha sağlam bir şekilde inşa ettirmiştir.⁴⁵ Hz. Ömer'in uygulamaya koyduğu önlemlerden biri de sel sularının etkili olduğu yerlere taştan yapılmış istinat duvarları ördürmek olmuştur.⁴⁶ "Aşağı ve yukarı set" olarak isimlendirilen bu iki duvarın sel sularını bir süre engellediği söylenmiştir.⁴⁷

Emevîler döneminde, Mu'âviye b. Ebî Sufyân'dan itibaren sel suları ile baş etmek amacıyla bazı önlemler alınmıştır. Bu amaçla yöneticiler Mekke'nin aşağısına, vadiye bakan tarafa istinat duvarları inşa ettirmiştir. Bu duvarları kimin inşa ettirdiği kesin olarak bilinmese de Emevîlerin hüküm sürdüğü bir dönemde inşa edildiği açıktır.⁴⁸

Emevîler döneminde alınan tedbirlerin yeterli olmadığı "Cuḥâf Seli"nden anlaşılmaktadır. 'Abdumelik b. Mervân zamanında meydana gelen sel, Mekke tarihinin en korkunç sellerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Hac

⁴¹ el-Fâsî, *el-'İkdu's-Şemîn*, 1:357.

⁴² Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 116.

⁴³ el-Fâsî, *el-'İkdu's-Şemîn*, 1:357.

⁴⁴ el-Fâsî, *el-'İkdu's-Şemîn*, 1:357.

⁴⁵ el-Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 2:33-34; İbnu'd-Ḍiyâ' el-Mekkî, *Târihu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Ḥarâm*, 129.

⁴⁶ el-Belâzurî, *Futūhu'l-Buldân*, 71-72.

⁴⁷ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 125-26.

⁴⁸ el-Ezrakî'nin ifadesine göre, bu duvarların Mu'âviye tarafından inşa ettirildiğini söyleyenler olduğu gibi; bunların, 'Abdumelik b. Mervân tarafından inşa ettirildiğini aktaranlar da vardır. bkz. el-Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 2:169.

mevsiminde yaşanmasından dolayı, oldukça yıkıcı hasara yol açmıştır. ‘Abdumelik b. Mervān, selden etkilenen insanların yaralarını sarmak ve maddi kayıplarını karşılamak amacıyla, Mekke valisi ‘Abdullāh b. Sufyān el-Maḥzūmī’ye yüksek miktarda ödenek göndermiştir.⁴⁹

‘Abbāsiler döneminde de bazı halifeler, Mescid-i Ḥarām’ı sel sularından korumak amacıyla yoğun çaba harcamıştır. Bu amaçla Halife Manşūr (hs. 134-158/754-775), ilk defa, Kâbe’nin duvarlarını içeriden ve dışarıdan mermerle kaplattırmıştır. Aynı şekilde Ḥicr-i İsmâil de bu amaçla, içeriden ve dışarıdan mermerle kaplatılmıştır.⁵⁰ Halife Mehdī’nin (ö. 169/785) de, hilâfeti döneminde meydana gelen selden sonra muazzam miktarda bir ödeneği, yaraların sarılması ve yeni alınacak önlemler için Mekke’ye gönderdiği bilinmektedir.⁵¹ Halife Mehdī, Mescid-i Ḥarām’ın genişletilmesi ve çatısının imarıyla da alakadar olmuş; el-Fāsī, “‘Abbāsî halifeleri arasında Mehdī kadar Mescid-i Ḥarām’a ödenek ayıran birini görmedim” diyerek onun hizmetlerini övmüştür.⁵²

Halife Me’mūn, hilâfeti zamanında yaşanan sel nedeniyle Mekke’ye yüklü miktarda ödenek göndererek yaraların sarılmasını sağlamıştır. Bu ödenek aynı zamanda Mekke Vadisi’nin ıslahı için de kullanılmış; böylece, selin yıkıcı etkilerine karşı tedbir alınmıştır.⁵³

‘Abbāsilerin ikinci döneminde (hs. 232-657/846-1258) halifelerin, Mekke’deki sellerle yeterince ilgilenemediği anlaşılmaktadır. Çünkü kaynaklar bu dönemde yaşanan sel felaketleri ve bunlara karşı alınan tedbirler konusunda yeterli bilgi vermemiştir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasî durumdan dolayı halifeler, bu sellere karşı gerekli tedbirleri almada yetersiz kalmış olmalıdır. Yine de Halife Mutevekkil-‘Alellāh’ın (hs. 232-247/847-861), 267/851 yılında 12.000 dinar meblağında bir parayı sel sularından zarar gören vadinin ıslah edilmesi için Mekke’ye gönderdiği nakledilmiştir.⁵⁴

3. Mekke’de Yaşanan Sellerin Dini, Sosyal ve Ekonomik Etkileri

Mekke’yi etkisi altına alan sel sularının çoğunlukla şehrin doğu tarafından girdiği görülmüştür. Doğudan şehre giren yağmur suları, dar bir koridor halinde uzanan Vādī-i İbrāhīm’i takip ederek hızla akmış ve vadi

⁴⁹ el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke*, 2:168; el-Belāzurī, *Futūḥu'l-Buldān*, 61.

⁵⁰ el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke*, 2:73; Benī Ḥamed, “es-Suyūl ve Aşāruhā,” 127.

⁵¹ Bkz. Benī Ḥamed, “es-Suyūl ve Aşāruhā,” 127.

⁵² Bkz. Benī Ḥamed, “es-Suyūl ve Aşāruhā,” 128.

⁵³ el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke*, 2:171.

⁵⁴ el-Ezrakī, *Aḥbāru Mekke*, 2:171.

etrafındaki evlerde ve iş yerlerinde hasara yol açmıştır. Yağmur suları, kuzeydoğudan güneybatıya doğru eğimli bir şekilde uzanan vadide toplanmakta; bu sular, önüne kattığı çamur, moloz ve canlıları sürükleyerek Mescid-i Hâram'a doldurmakta ve Kâbe'yi tehdit etmektedir.⁵⁵

Mekke'de meydana gelen sel felaketlerinde çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, evler ve dükkanlar zarar görmüştür. Can ve mal kaybına neden olmasının yanında bu felaketler, insanları psikolojik yönden de yıpratmıştır. Sel sırasında ve sonrasında yaşanan korku ve panik, insanlar üzerinde bazı etkiler bırakmıştır. Ölüm korkusu nedeniyle, insanların dua ve tövbeye daha fazla sarıldığı görülmüş; sel felaketlerini bizzat müşahede eden bazı insanların günahlarından tevbe edip bol bol sadaka vermeye başladıkları ifade edilmiştir.⁵⁶

Mekke'de yaşanan sel felaketleri, başta Mescid-i Hâram olmak üzere dini yapılara da zarar vermiştir. Sel sularının sürüklediği çamur ve pislikler Mescid-i Hâram'ı doldurduğu için hac ve umre faaliyetleri aksamıştır. Mescitlerde cemaatle namaz kılınamamış, Cuma namazları da kesintiye uğramıştır. Mescit ve evlerde bulunan Kur'an-ı Kerim'lerin bir kısmı da kullanılamaz hale gelmiştir.⁵⁷

'Abdumelik b. Mervân'ın hilafeti döneminde (hs. 66-87/685-705) hac mevsiminin sonunda meydana gelen selde, insan ve hayvanların cesetlerinden yayılan sağlığa zararlı organizmalar şehrin su kaynaklarına karışmış; bu organizmalar salgın hastalığa sebep olmuştur. Salgın nedeniyle insanlar arasında yoğun bir halsizlik ortaya çıkmış, dil felcine benzer bir konuşma bozukluğu yaşanmıştır.⁵⁸

Sel suları ziraat ürünlerine, depo ve dükkânlardaki ticarî mallara da zarar vermiş; sulara kapılan birçok hayvan telef olmuş, bunun sonucunda gıda fiyatlarında artışlar yaşanmıştır. Temel gıda fiyatlarının artmasının yanı sıra hayvanların telef olması, hayvan sayısının azalmasına; bu da et ve süt fiyatlarının yükselmesine sebep olmuştur. Sellerin, su kuyularına zarar vermesi nedeniyle zaman zaman su fiyatlarında da artış yaşanmıştır.⁵⁹

Mekke'de meydana gelen sel baskınlarının, şehirde bulunan kütüphanelere de zarar verdiği aktarılmıştır. Hicaz bölgesinin dini, siyasi ve kültürel hayatında müstesna bir yeri olan bu şehirde, çok sayıda mühim

⁵⁵ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âsâruhâ," 117.

⁵⁶ 'Alî, "es-Suyül fî Mekketi-l-Mukerreme," 216-20; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 489.

⁵⁷ 'Alî, "es-Suyül fî Mekketi-l-Mukerreme," 221-24; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 489.

⁵⁸ el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 2:170; el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 62.

⁵⁹ 'Alî, "es-Suyül fî Mekketi-l-Mukerreme," 225-29; Cengiz, "Mekke'de Sel Baskınları," 489.

eser ihtiva eden kütüphaneler bulunmaktaydı. Bunlar genellikle şahıs kütüphaneleri, vakıf evlerin bünyesindeki kütüphaneler ve devlet adamlarına ait kütüphanelerdir. Harem-i Şerîf'in duvarlarındaki dolaplarda ve diğer mescitlerde pek çok kitabın bulunduğu bilinmektedir. Siyasi ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu kütüphaneler zaman zaman zarar görmüştür. Ancak bu kütüphanelere zarar veren esas unsur, şehirde sık sık yaşanan sel afetleridir. Zira bu sellerde çok sayıda kitabın yok olduğu söylenmiştir.⁶⁰

Mekke'yi ve bölgesini etkileyen sel sularının, yukarıda aktarılan zararlarının yanında olumlu etkilerinden de söz etmek mümkündür. Sel felaketleri genellikle üç-beş yıl süren kıtlık dönemlerinden sonra yaşandığından, bu sel suları çöllerdeki bitki örtüsünü besleyerek onların yeşermesini sağlamaktadır. Çöl bitkileri, sel baskınlarından sonra yeşermekte ve büyümekte; bu bitkiler, hayvancılık yaparak geçinen insanların besin kaynağı olmaktadır.⁶¹ Mekke, kurak bir iklime sahip olduğundan, selin akabindeki yıl mahsuller bol ve bereketli olmaktadır.⁶²

Sel sularının olumlu etkilerinden biri de zezem suyu ile alakalıdır. Zemzem kuyuları, selin etkisiyle çoğu zaman dolmakta; zemzeme karışan yağmur suları, acımsı bir aroması olan zemzemi daha tatlı ve içilebilir bir kıvama getirmektedir.⁶³

Sonuç

Mekke'de çok sayıda sel baskınlarının yaşanmasında şehrin coğrafi şeklinin ve ikliminin ciddi bir etkisi olduğu açıktır. Etrafı dağlarla çevrili dar bir vadide yer alması, sel sularını engelleyecek bitki örtüsüne sahip olmaması ve düzensiz yağmur yağışı, Mekke'de sık sık sel felaketlerinin yaşanmasına sebep olmuştur. Sel baskınlarının önüne geçmek için Huzâ'alılar döneminden itibaren yapılan bentler Kâbe'yi ve Mekke halkını yeterince koruyamamıştır. Hz. Ömer döneminde Mekke'nin yukarı kısmına inşa edilen iki bent de Kâbe'yi sel sularından korumak için yeterli olmamıştır. 'Abdumelik b. Mervân'ın, Kâbe ile vadideki evlerin zarar görmesini engellemek için sokakların başına yaptırdığı setlerin de yeterince işe yaramadığı söylenebilir.

⁶⁰ A. Yaşar Koçak, "Mekke-i Mükerrreme Şahıs Kütüphaneleri," 267-68.

⁶¹ Fatma Hatice Işılak, "İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı," (yüksek lisans tezi), 6.

⁶² Ebü Ca'fer Muhammed et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân ve Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, 6:438; el-Fâsî, *Şifâ'u'l-Garâm*, 2:318.

⁶³ Benî Hamed, "es-Suyül ve Âşâruhâ," 124.

‘Abbâsiler döneminde kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Mekke’de, yirmi civarında sel baskını yaşanmıştır. Bu sellerle alakalı, kaynakların sınırlı bilgiye yer verdiği görülmüştür. Yaklaşık 510 yıl hüküm süren ‘Abbâsî Devleti döneminde (hs. 132-657/750-1258) çok daha fazla sayıda sel baskınının yaşandığını tahmin ediyoruz. Bunu, Mekke’de sık sık görülen ve kesin bir çözüm bulunamayan sel felaketlerine karşı artık bir çaresizlik ve alışkanlık durumunun ortaya çıkmasına bağlıyoruz.

Sel baskınları sosyal, ekonomik ve dini alanlarda pek çok soruna yol açmış; bu baskınlarda insanlar hayatını kaybetmiş, hayvanlar telef olmuş, evler zarar görmüş, gıda ve içme suyu sıkıntısı yaşanmıştır. Gıda sıkıntısı neticesinde fiyatlarda artış yaşanmış, diğer bölgelerden Mekke’ye gönderilen gıda maddeleriyle sorun çözülmeye çalışılmıştır. Bazı sel suları zemzem kuyularına karışarak salgın hastalığa neden olmuş, bu yüzden içme suyu kullanılamamış; bu da su fiyatlarını artırmıştır. Kâbe ve mescitlere toplanan çamur ve pislikler nedeniyle zaman zaman tavaf yapılamamış, cemaatle kılınan namazlar aksamıştır.

Sel baskınlarının olumsuz sonuçlarının yanında, bazı olumlu yansımaları da olmuştur. Selin, sebep olduğu korku ve endişe nedeniyle insanların Allah’a yönelmesini sağladığı ve bazı olumsuz davranışların terk edilmesine yol açtığı söylenebilir. Sellerin yaşandığı yıllarda toprak daha verimli olmakta, bu durum ürünlerde bolluğa sebep olmaktadır. Bunun yanında sel suları, zemzem suyuna karışarak bu suyun daha tatlı ve içilebilir olmasını da sağlamaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- ‘Alî, Hammâde ‘Uveys. "es-Suyül fi Mekketi-l-Mukerreme fi ‘Aşril-Memlûki ve ‘Āşāruhā el-İctimāiyye ve'd-Dīniyye ve'l-İkṭiṣādiyye." *Cāmi'atu Benī Suveyf*, 43 (2017): 196-232.
- Benī Hamed, Fayşal ‘Abdullāh. "es-Suyül ve ‘Āşāruhā ‘alā Medīneti Mekke el-Mukerreme." *Arab Journal for the Humanities* 34:136 (2016): 105-47.
- Bozkurt-Küçükaşçı. "Mekke." *DİA*, 28:555-563.
- Cengiz, Ercan. "Cahiliye Döneminden Emevilerin Sonuna Kadar Mekke’de Sel Baskınları." *Turcology Research*, 75 (2022): 485-491.

- el-Cezîrî, ‘Abdulkâdir b. Muḥammed. *Dureru'l-Ferâ'idi'l-Munazzama fî Aḥbâri'l-Hâc.* 2 c. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l ‘İlmiyye, 2002.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Ḥasen Ahmed. *Futūḥu'l-Buldân.* 1 c. Beyrut: Dâru'l-Mektebe el-Hilâl, 1988.
- el-Mekkî, ‘Abdullâh b. Muḥammed. *İfâdetu'l-Enâm bi Zikri Aḥbâri'l-Beled.* Şâmile Zehebiyye, yy., tsz.
- el-Mekkî, İbnu'd-Ḍiyâ'. *Târîḥu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Ḥarâm.* Beyrut: Dâru'l Kutubi'l ‘İlmiyye, 2004.
- el-Mes‘ûdî, Ebû'l-Ḥasen. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher.* 4 c. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Eyüp Sabri Paşa. *Mir'ātu'l-Ḥaremeyn.* 2 c. İstanbul: Bilnet Yayıncılık, 2018.
- el-Ezraḳî, Ebûl-Velîd. *Aḥbâru Mekke ve mâ Cā'e fihâ mine'l-Âsâr.* 2 c. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983.
- el-Fâkihî, Ebû ‘Abdullâh. *Aḥbâru Mekke fî Qadîmi'd-Dehr ve Ḥadîşih.* 6 c. Beyrut: Dâru Ḥaḍar, 1414.
- el-Fâsî, Taḳıyyuddîn. *Şifâ'u'l-Ġarâm bi-Aḥbâri'l-Beledi'l-Ḥarâm.* 2 c. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l ‘İlmiyye, 2000.
- el-Fâsî, Taḳıyyuddîn. *el-İkdu's-Şemîn fî Târîḥi'l-Beledi'l-Emîn.* 7 c. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l ‘İlmiyye, 1998.
- Işılak, Fatma Hatice. “İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- İbn Ḥavkâl, Ebû'l-Kâsım Muḥammed. *10. Asırda İslam Coğrafyası (Sûretu'l-'Arḍ).* Çev. R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe, 2014.
- Koçak, A. Yaşar. “Mekke-i Mükerreme Şahıs Kütüphaneleri.” *Şarkiyat Mecmuası*, 8 (2011): 267-283.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn.* İstanbul: İSAR, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi.* İstanbul: Yeditepe, 2007.
- eṭ-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân ve Târîḥu'l-Umem ve'l-Mulûk.* 11 c. Beyrut: Dâru't-Turâş, 1387.